

I. Gotun, O. Markova

CERAMIC STATUETTE FROM MULTILAYER SETTLEMENT BETWEEN HODOSIVKA AND LISNYKY

The article dedicated to zoomorphic ceramic statuette, which were found during the analysis multilayer settlement between Hodosivka and Lisnyky. The finding and object where it was found were characterized. There also was proposed specific identification of the statuette. The finding's place in material culture of ancient settlement analysed by examining the wide range of ceramic with involving an amount of synchronical materials.

Keywords: Old Bronze and Early Iron Age, archeological excavation, multilayer settlement between Khodosivka and Lesnyki, Northern Expedition, ceramic statuette.

УДК 902.2:794.022(477)

Стрельник М. О., Сорокіна С. А., Хомчик М. А.

ІГРИ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Різноманітні ігри займали важливе місце у повсякденному житті давнього населення на території України, про що свідчать археологічні дослідження, які фіксують залишки грального приладдя (астрагали, кості, гральні фігурки і дошки), які застосовувалися для гри у кості та настільних ігор. Статтю проілюстровано експонатами археологічної колекції грального приладдя з Національного музею історії України.

Ключові слова: настільна гра, кості, астрагали, гральна дошка.

У повсякденному житті давнього населення України важливе значення мали різноманітні ігри. Умовно їх можна поділити на три групи: 1) такі, де перемога залежала від щасливого випадку (кості); 2) ігри, у яких результат був зумовлений як збігом обставин, так і вмінням гравця (нарди); 3) такі, у яких перемога визначалася виключно мистецтвом гравця (шахи).

Гра, як один з видів діяльності людини, стала предметом дослідження багатьох наук: філософії, соціології, культурології. Нідерландський філософ Й. Хейзинга розвивав ідею, що гра є всеосяжним проявом культури [1], а наявність ігор у тварин свідчить про глибоку біологічну вкоріненість цього явища. Вагомий внесок у вивчення ігрової діяльності робить археологія. Значна колекція артефактів зберігається у Національному музеї історії України [2]; вона відображає більшість відомих на цій території видів ігор.

Ігри з астрагалами (альчиками) були найбільш поширеними серед народів світу. Астра-

гал (*грец.* αστράγαλος; *лат.* talus) – таранна кістка метатарзального суглоба задньої кінцівки парнокопитної тварини [3]. Астрагали класифікують за способами обробки: свердлення отворів, обважнення свинцем, запилювання, пофарбування, нанесення знаків. Найповнішу класифікацію розробив Б. Г. Петерс на античному матеріалі [4]. Оброблені астрагали давні народи могли застосовувати також у знаряддях для видобування вогню, а ще як амулети, лошила, штампи, застібки, фішки та ін. [5].

Ігри з астрагалами поділяються на дві групи: 1) коли вони випадали певною стороною, а гравці підраховували кількість очок (гра у кості); 2) коли астрагали, розкладені у певному порядку, вибивали биткою. Кожна зі сторін астрагала мала назву і «ціну»: форма кістки давала змогу обходитися без додаткового маркування сторін (рис. 1). Короткі бічні сторони астрагала майже не враховувалися, оскільки астрагал рідко затримувався у такому положенні. У Стародавній Греції та Римі під час гри використовували 4 астра-

гали, очки на них випадали у різних комбінаціях, кожна з яких мала свою назву. Найбільш удалим вважали кидок, коли всі бабки падали на різні сторони (Афродіті, *iactus venereius*), невдалим – коли всі бабки падали на вузьку рівну сторону (κύων, *canis*) [6]. В античному світі була поширена відома гра з п'ятьма астрагалами – тропла, коли їх підкидали і ловили на тильний бік долоні (рис 2, 1). В інших випадках астрагали кидали всередину намальованого кола, або у вирите в землі заглиблення, та вибивали биткою. Переможцеві діставалися виграні кості [7]. Гірше відомі ігри безписемних народів, але у їх дослідженні допомагають етнографічні дані. Так, ігри з астрагалами (*тюрк.* «ашик», «асик») збереглися у багатьох народів Кавказу, Сибіру і Середньої Азії. Особливої популярності вони набули серед кочових народів, для яких астрагал став своєрідним символом скотарського способу життя. В узбеків позиції випадіння астрагалів мали власні назви (рис. 1); існувала градація між різними астрагалами, які мали грошові номінали: «сочка» (битка), «лобан» (велика сочка), «точенка» (астрагал, сточений унаслідок тривалого застосування). Пофарбування астрагалів мало різну мету – відмітка «щасливої» битки або маскування шулерського (підточеного астрагалу) [8]. Осетини також враховували старшинство сторін, мали назви для коротких бічних сторін («х'єн», «х'їн»); битка називалася «тохсі», а сточений з боків унаслідок тривалого застосування астрагал втрачав свою вартість.

грец.	πρᾶνής	υπτία	χιον	κῶων
лат.	pronum	supinum	planum	tortuosum
узб.	алич	таган	чика	пука
осет.	фир	циг	шах	тау

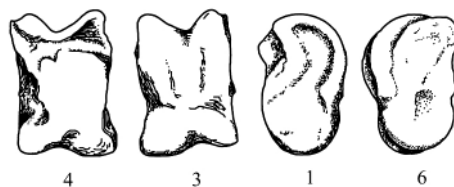

Рис. 1. Назви сторін астрагала у різних культурних традиціях

Астрагали часто зустрічаються в археологічних пам'ятках з території України. Їх клали в могили як супровідний інвентар, наявні вони й у культурному шарі поселень і міст. Певну кількість астрагалів в одній могилі розглядають як гральні набори.

Астрагали відомі у багатьох культурах доби бронзи, хоча початок їх використання сягає більш давнього часу. Уже для катакомбної культури можна говорити про наявність виразних гральних наборів. У бабинській [9] та зрубній культурах знаходять астрагали зі слідами обробки, з графіті та у наборах з іншим гральним приладдям [10].

У НМІУ зберігаються гральні кості з розкопок поблизу м. Сватове (курп. 12, пох. 2) ката-

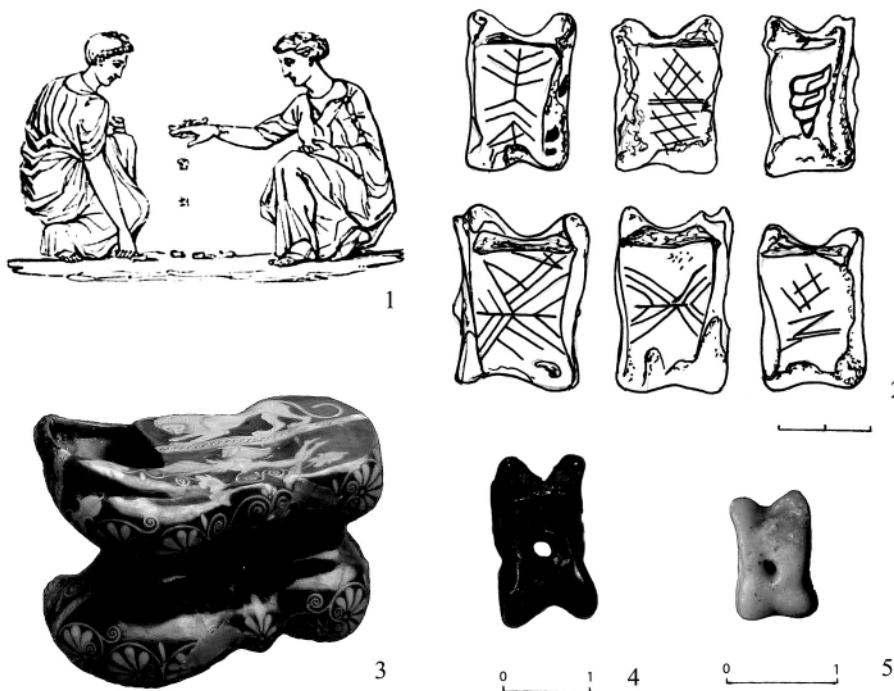

Рис. 2. Різні види застосування астрагалів: 1 – давньогрецька гра «тропа»; 2 – астрагали з графіті Київської Русі; 3 – античний червонофігурний світильник у формі астрагала; 4, 5 – сарматські амулети у формі астрагалів

комбної культури (близько XVIII ст. до н. е.). У похованні виявлено 25 астрагалів і 3 гральні кості, зі слідами пофарбування червоною вохрою [11].

Астрагали можна також зустріти у пам'ятках раннього залізного віку. До цього періоду в музейній збірці належать астрагали з кіммерійського кургану Висока Могила (IX–VIII ст. до н. е.) [12]; з Мелітопольського кургану [13] та з кургану біля с. Холодний Яр (IV ст. до н. е.) [14]; 45 одиниць із розкопок курганів поблизу с. Первомайка і с. Кожум'яки Херсонської обл. [15]. Астрагали знаходили у похованнях як по одному, так і у наборах (в одному зафіксовано набір з 36 одиниць, серед яких 4 були обточені й пофарбовані вохрою). Астрагали зі скіфських курганів демонструють характерні види обробки: наскрізні отвори; заточеність, яка надавала їм більш правильної геометричної форми; іноді заповірованість до блиску. На пізньоскіфських городищах і в могильниках часто зустрічаються як астрагали, так і астрагальні набори [16].

З античних міст-держав Північного Причорномор'я у музейній колекції зберігаються астрагали з Ольвії, Пантикапею та з колекції В. П. Гриньковського (с. Роксолани Одеської обл.). На них наявні різні сліди обробки: підточеність, пофарбування, отвори, заливання свинцем.

Ігри з астрагалами були поширені і серед давніх слов'ян та в епоху Київської Русі. Гру у бабки цього періоду ретельно дослідила М. С. Сергеева [17]. Чотири астрагали з музейної колекції належать до пеньківської археологічної культури VI–VII ст. (поселення у с. Пеньківка Кіровоградської обл.), 43 – з поселення VIII–IX ст. поблизу с. Зарічне.

IX–XIII ст. датовано астрагали із с. Грищенці, с. Пекарі, з городища біля оз. Буромка Черкаської обл., з м. Остра Чернігівської обл., з поселення поблизу с. Кічкас [18], з могильника біля с. Журавни Сумської обл. та розкопок у м. Києві (Киселівка і Старокиївська гори, Андріївський узвіз) [19].

У музеї зберігаються два астрагали X ст. з кургану Чорна Могила (м. Чернігів), які були частиною грального набору із сотні одиниць і бронзової битки також у формі астрагала [20]. Подібні набори часто зустрічаються у похованнях. Так, у дитячому похованні № 110 на Старокиївській горі було виявлено 157 астрагалів [21].

Астрагали доби Київської Русі демонструють практично усі відомі типи обробки. Найбільш цікаві – з графіті (рис. 2, 2). Їх розглядають як знаки власності (тамги), рахунку, або елементи магічних дій (ворожіння, обереги, забезпечення вдалої гри), позначення «щасливих» бабок. Як зазначає В. С. Фльорова, набір знаків на середньовічних астрагалах доволі стандартний для

східноєвропейських степів [22]. Схожі мотиви знаходять на астрагалах Сибіру [23].

Важливими функціями астрагалів було ворожіння та визначення волі богів. Так, на пам'ятках епохи еллінізму зустрічаються написи з оракулом. Для ворожіння використовували 5 астрагалів. Оракул враховував 26 різних варіантів результату (від 5 до 30), які були співвіднесені з літерами грецької абетки у зворотному порядку ($\alpha - 30$, $\beta - 29$ і т. п.). Кожній букві відповідало певне пророцтво (наприклад, $\alpha -$ «все у тебе буде добре, так сказав Бог»). Іноді враховували не тільки суму очок, а й комбінацію, у якій вони випали [24].

У скотарських культурах кості були пов'язані з магією родючості та достатку. Астрагали, що зберігалися в будинку, приносили господареві щастя та багатство. Жителі Сибіру закопували їх у загоні, щоб вони сприяли розмноженню худоби. Алтайці прив'язували астрагали до коліски немовляти, щоб воно швидко росло [25]. Одна з алтайських легенд розповідає про духів, що збиралися у центрі всесвіту, на найвищій горі та грали в кості на душі людей і тварин. Шамани намагалися з'ясувати, хто з духів виграв і до кого краще звертатися по допомогу [26].

Астрагали стали амулетами, що відвертають зло. Зустрічаються посудини (рис. 2, 3) і підвіски-амулету відповідної форми. Наприклад, два бурштинові астрагали з поховання сарматської жриці поблизу с. Чугуно-Крепінка (I–II ст. н. е.) (рис. 2, 4) [27]. З Півдня України походить маленький астрагал із жовтого скла сарматського часу (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) (рис. 2, 5) [28].

Гра в кості. Протягом тисячоліть побутують ігри з використанням кубиків. «Кубиками» умовно називають гральні кості різних форм із позначками «ціни» на гранях. Існує багато форм гральних костей [29], проте загальну класифікацію цієї категорії матеріалу не розроблено. Кубики виготовляли з різних матеріалів, але найбільш поширеним була кістка. Факт появи костей остаточно не з'ясовано, але існує гіпотеза, що вони походять від астрагалів [30]. Кості стандартної кубічної форми зустрічаються уже в III тис. до н. е. у Месопотамії [31] і на пам'ятках Харапської цивілізації [32].

Перші гральні кубики доби бронзи на території України знайшов В. О. Городцов [33], з тих пір було відкрито ще кілька наборів костей (один раз вони містилися у стаканчику для струшування) [34]. Вони мали форму і позначки, які відрізняються від стандартних. Три гральні кістяні кубики бронзової доби, що зберігаються у НМІУ (з поховання поблизу м. Сватове), мали лише чотири функціональні грані. Ще дві сторони мали вигляд невисоких чотиригранних пірамідок. На двох гранях розташовані позначки у вигляді

очок: на одній – одне, на другій – чотири, на третій – подовжня риска і четверта грань узагалі без позначок [35]. Кості, так само, як і астрагали, використовували під час ворожінь і жеребкувань, що дає підстави інтерпретувати поховання доби бронзи з наборами костей як жрецькі. Як доказ цього наводять епічні та міфічні сюжети, де боги грають у кості. Проте сама форма дій у них представляє собою не ворожіння (співвіднесення очок з оракулом), а гру на ставку. До того ж, відомий «Гімн гравця» (мандала Х, 34) з Ригведи (II тис. до н. е.) фіксує не тільки використання костей для гри, а й яскравий випадок ігрової залежності [36]. Отже, навіть за доби бронзи кості виконували ритуальну та гральну функції.

Багато кубиків походить з античних міст Північного Причорномор'я [37]. Грецька гра у кості носила назву кубεία. Гравці перемішували кубики у посудині, яка називалась «баштою» (πύργος, φιάλη), і викидали на дошку. Кожна комбінація очок, яких відомо 64, мала власну назву [38]. Зазвичай, сума очок на протилежних гранях кубиків дорівнювала 7 – числу, яке в багатьох народів вважали щасливим і яке сприяло перемозі у грі.

У музеї зберігається 5 гральних кубиків античного періоду: чотири – з кістки, один – з крейдової породи каменю, неправильної форми. Можливо, останній кубик виготовила небагата людина з дешевого матеріалу для власних потреб. Два кістяні кубики мали наскрізні отвори для підвішування або нанизування на стрижень, на зразок пристрою для пророкувань «рамала». Аналогічні кубики з позначками у вигляді концентричних кіл досить поширені в античному світі [39].

Кості знаходять і на пам'ятках черняхівської культури [40]. Зустрічаються вони і на давньоруських городищах і містах [41]. До періоду Київської Русі в колекції музею належить гральна кістка із гори Киселівка. Гра у кості була дуже популярна за доби середньовіччя, але викликала осуд суспільства. Активним її ворогом була церква. З іншого боку, за допомогою костей здійснювалося жеребкування, «випробування долі», як зображено на мініатюрі з Радзивіллівського літопису. У слов'ян побутовав звичай рахувати бабки і гроші на Чистий Четвер, що приносило щастя та багатство [42].

Настільні ігри. У вітчизняній історіографії ігрову діяльність та гральний інвентар розглядали поверхнево. Виняток становили лише шахи, дослідженню яких присвячено не тільки статті, а й монографії. Переважну більшість ігрового інвентарю ґрунтовно розглянуто у розділах стосовно ремесла, але немає узагальнених праць з історії настільних ігор. У зарубіжній історіографії це місце займає праця видатного англійського історика шахів Х. Дж. Р. Мюррея [43],

у якій він розділив настільні ігри на кілька категорій: військові ігри (war games), ігри-перегонні (race games), ігри-переслідування та ін. Нерозробленість проблеми позначена і на термінології. Так, терміном «шашки» охоплено всі фігурки округлої форми. Фігурки для кожної гри в давнину мали власні, іноді невідомі нам назви, але використання терміна «шашки» без обговорення його умовності та відсутності зв'язку із сучасними шашками – модернізація. Термін «ігри шашкового типу» часто використовувано як назву всіх ігор, відмінних від шахів, хоча вони належать до різних видів (іноді до «типу нард»). Так, часто пишуть, що у шашки грали ще в Давньому Єгипті. Але єгипетську гру «сенет», за визнанням більшості сучасних учених, відносили до ігор-перегонів (race-games) і вважали далеким «предком» нард. Більше схожі на шашки античні ігри військового типу – «петтея» і «латрункулі», але вони не пережили Римської імперії, отже, не є їх прямими «предками». Шашки ж сучасного виду сформувалися у Європі у пізньому середньовіччі як гібрид алькерке на 12 фішок і одного з варіантів шахів – «гри дам» (назва шашок у більшості європейських мов) з використанням типових нардівських фішок.

Крім гральних фігурок, обов'язковим атрибутом настільних ігор були дошки. Найдавнішу гральну дошку, зафіксовану археологами, було знайдено у 1989 р. на поселенні Аін Гхазал у Йорданії у шарі докерамічного неоліту і за некаліброваною шкалою датовано 5870±240 р. до н. е. Г. О. Роллефсон відніс її до ігор типу манкала [44]. У Давньому Єгипті існувало кілька ігор, найдавнішою з яких вважають сенет, появу якої відносять до останньої третини IV тис. до н. е. Гральну дошку було знайдено у поселенні Шахрі-Сокхта («Спалене місто») в Ірані (3200–2000 рр. до н. е.) [45]. Вчені вважають, що вона на 100–200 років старша за месопотамські аналоги [46], які були відкриті ще Л. Вуллі у царських гробницях Ура (I династія Ура, до 2600 р. до н. е.) [47]. Правила гри відомі з клинописної таблички з Вавилону (177 р. до н. е.), де згадано, що дошки використовували й для пророкування долі. Про значну популярність гри свідчать знахідки дошок, прокреслених на камені і виготовлених особами, що не мали коштів на дорогі матеріали. Отже, настільні ігри як спосіб проведення вільного часу виникають у період не пізніше ніж остання чверть IV тис. до н. е. Існує кілька версій походження настільних ігор. Як їх прототип розглядають магичні ритуали (ворожіння), облікові операції на дошках типу абаки, дописемне символічне висловлення думки. Але у західній історіографії, мабуть, переважає думка Х. Дж. Р. Мюррея про суто розважальне походження настільних ігор [48].

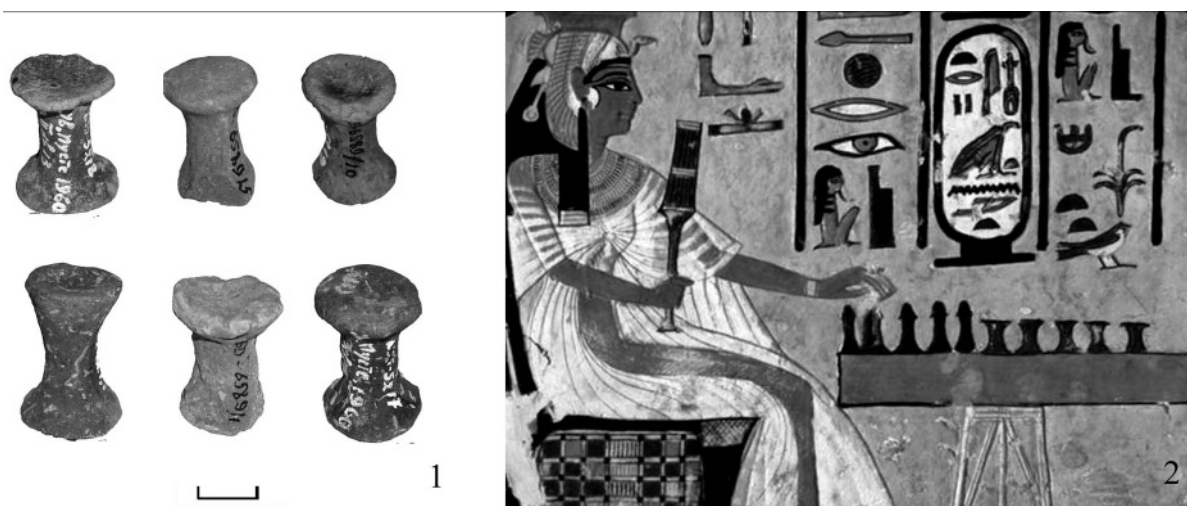

Рис. 3. Фішки у формі «котушок»: 1 – «котушки» з поселення поблизу с. Іване-Пусте (VII–VI ст. до н. е.); 2 – гра в сенет. Розпис на стінах гробниці цариці Нефертарі (1290–1254 рр. до н. е.)

Для території України, принаймні, до доби бронзи немає чітких свідчень наявності настільних ігор. Проте можна виділити кілька категорій матеріалу, які могли використовувати як ігровий інвентар. У культурах енеоліту поширені невеличкі вироби з глини: конуси, «хлібчики», антропоморфні і зооморфні «фішки». Їх трактують як ритуальний інвентар, жетони для облікових операцій або гральні фішки. В. І. Балабіна помітила, що зооморфні «фішки» трипільської культури зустрічаються у наборах з чіткою ієрархією персонажів, окремі зооморфні фігурки утворюють пари, що різняться кольором і складом глиняної маси [49]. Можна припустити, що в енеолітичних культурах під час ритуалів відбувалися певні маніпуляції з «фішками» і «жетонами», з яких пізніше могли розвинутися ігри для розваги.

На території України було знайдено фішки і фрагмент дошки доби бронзи, за формою подібний до гри із царських гробниць Ура [50]. За доби пізньої бронзи фіксують різноманітні види геометричної пластики, наприклад, дископодібні глиняні вироби («хлібці»), які інтерпретують як культові предмети, що підтверджують знахідками у зольниках, разом з різноманітними категоріями мініатюрних зображень: посудинок, моделей коліс і сокирок. Наявність у зольниках ігрового інвентарю не суперечить загальній ритуальній інтерпретації комплексу. «Хлібці» мають пласку дископодібну форму, яка була характерна для ігрових фішок, починаючи від першої династії Ура до античних і візантійських часів. В усій різноманітності розмірів їх цілком можна викласти серіями, всередині яких «хлібці» мають приблизно однакові пропорції. Серед інших категорій матеріалу, який можливо використовували як ігровий, можна виділити кульки,

що зустрічаються у пам'ятках багатьох культур від трипільської культури до часів Київської Русі. Їх могли використовувати в іграх на зразок манкалі. Манкала – категорія ігор, поширена на значній території Африки й Азії, коли на дошках із 2 або 4-х рядів округлих заглиблень грають фішками, у якості яких могли використовувати кісточки, камінці і т. п.

Вироби у вигляді котушок зустрічаються у пам'ятках пізньої бронзи і раннього залізного віку. У збірці музею зберігаються зразки білогрудівської культури [51] і з поселення VII–VI ст. до н. е. у с. Іване-Пусте Тернопільської обл. (рис. 3, 1) [52]. Деякі вчені вважають їх пряслами або грузилами [53]. Проте ці невеличкі глиняні фігурки давні народи могли використовувати для ігор (рис. 3, 2).

Давньогрецькі настільні ігри залишаються недостатньо дослідженими через брак прямих свідчень. Як джерела для їх вивчення використовують окремі згадки в давньогрецькій літературі. Серед грецьких ігор у писемних джерелах згадано *petteia*. Р. Г. Остін вважає це загальною назвою для настільних ігор військового типу без застосування гральних кубиків на противагу до *kybeia*, гри за участю кубиків [54]. У римський час найбільш поширеними були ігри *ludus latruncolorum* (гра військового типу, як пеття) і *ludus duodecim scriptorum* (яка належала до ігор-перегонів типу сучасних нард). В Ольвійському заповіднику зберігається гральна дошка римського часу (рис. 4, 2).

За античної доби в іграх використовували дископодібні або циліндричні фігурки. У НМІУ зберігаються кістяні та глиняні фігурки з Ольвії, Херсонеса та Тіри. На пам'ятках римської доби широко відомі скляні фігурки округлої форми. У музеї є скляні жетони з Ольвії та Тіри (рис. 4, 1).

Крім гральних фігурок, у колекції НМІУ зберігаються маленькі жетони (calculi), які могли використовувати для розрахунків на спеціальній лічильній дошці (abacus) [55].

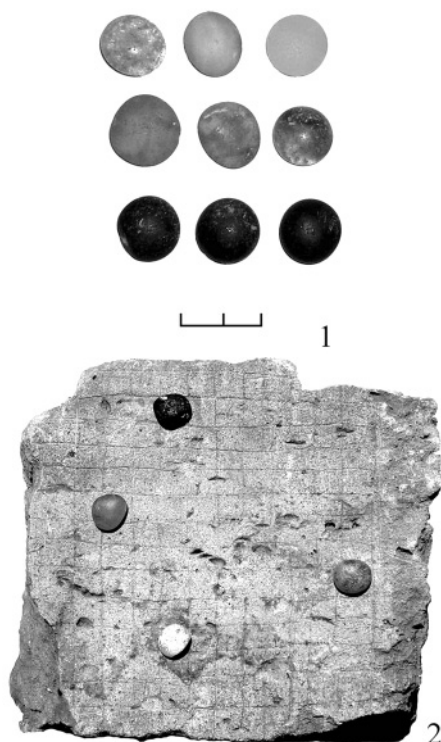

Рис. 4. Скляні жетони і дошка римського часу з античних міст Північного Причорномор'я

Скляні жетони – звичні знахідки і на пам'ятках черняхівської культури (II–V ст.), іноді вони зустрічаються наборами [56] або із залишками дошок [57]. Використання їх місцевим населенням свідчить про тісний зв'язок з римським світом. У НМІУ зберігаються 7 скляних фігурок з могильника (III–IV ст.) поблизу с. Привільне Запорізької обл.

Велику кількість гральних фігурок знаходять на пам'ятках Київської Русі. Часто зустрічаються округлі або конічні фішки, іноді у супроводі костей видовженої форми. Походження гри з використанням цих фішок дослідила Г. Ф. Корзухіна [58], яка назвала цю гру «шашки» і визначила її північне походження. У скандинавських сагах її згадано як «хнефатафл». Останні знахідки фішок для хнефатафлу на Подолі доводять її значне поширення у Київській Русі [59].

У музеї зберігається кістяна фігурка з кургану Чорна Могила, яка входила до грального набору, що складався з десяти кістяних фішок, фігурки короля та чотирьох видовжених костей. Фігурку короля Б. А. Рибаків [60] визначив як ідол Тора, а Т. А. Пушкіна – як Фрейра [61], проте аналогії з іншими гральними наборами свідчать, що це була саме гральна фігурка. У похованні

дружинника X ст. поблизу Золотих воріт знайшли скляні фігурки напівсферичної форми і гральну кость [62] для хнефатафлу. За найбільш поширеною версією реконструкції правил, гру вели на квадратній дошці, у центрі якої ставили короля. Навколо нього розташовували його захисників, а біля бортиків – нападників. Короля можна було заблокувати і позбавити можливості ходити. Якщо ж останній доходив до бортика чи кута дошки, то його гравець перемагав. Ходи визначалися кидками костей [63]. У XIII ст. хнефатафл витісняють шахи.

У Київській Русі були поширені й інші загальноєвропейські ігри. Важливим джерелом для дослідження середньовічних ігор є манускрипт кастильського короля Альфонсо X Мудрого «Libre de los juegos» (1283 р.) [64]. Альфонсо X розповідає легенду, що індійський володар запитав у мудреців, що важливіше – розум чи везіння, і попросив принести підтвердження. Перший з мудреців сказав, що все визначає розум, і приніс шахи. Другий – що все вирішує везіння, і приніс кості. А третій – що для розсудливої людини важливе поєднати везіння з розумом, і приніс нарди. Вказані ігри розподіляли за ієрархією: найбільш шляхетна – шахи, за ними – нарди, і, найменш поважна – кості. Окремий розділ присвячено «алькерке» – категорії ігор, де фігурки рухалися не по клітинах, а по перетинах. Однією з найбільш поширених ігор цієї групи був «млин», відомий як у Європі, так і в Азії. У грі з 12 фігурками (рис. 5, 4) фішки рухаються по діагоналях шляхом перестрибування, що має найбільшу схожість з сучасними шашками. Найпоширенішим був варіант з 9 фішками (рис. 5, 3). Якщо гравець може виставити ряд з 3-х фішок уздовж лінії дошки, він побудував «млин» і може забрати одну з фішок опонента. Гравець, у якого залишилося 2 фішки, програвав.

Відомо багато археологічних знахідок дошок для гри у «млин». Добірку з дошок IX–XIII ст. із Саркела, Таманського городища (рис. 5, 2), Пскова і Новгорода зібрав Б. А. Рибаків; щоправда, дослідник називає їх «вавилонами» і вважає кресленнями давніх будівників [65]. Ф. Бергер дослідив петрогліфічні зображення, на яких з'являється дошка для гри у «млин». Дослідник наголошує, що вони могли слугувати символом талану й удачі [66]. Мабуть, тому подібні знаки знайдено прокресленими на астрагалах (рис. 5, 2) [67]. Фішки для цієї гри археологічно не простежені на давньоруських матеріалах, але ними могли бути фішки для інших ігор або будь-який підручний матеріал [68]. Можливо, саме до гри у «млин» належали фішки із с. Журавне Сумської обл. (курган № 1, поховання 1), де виявлено набір із десяти фігурок XI–XII ст., виготовлених з обточених хребців тварини.

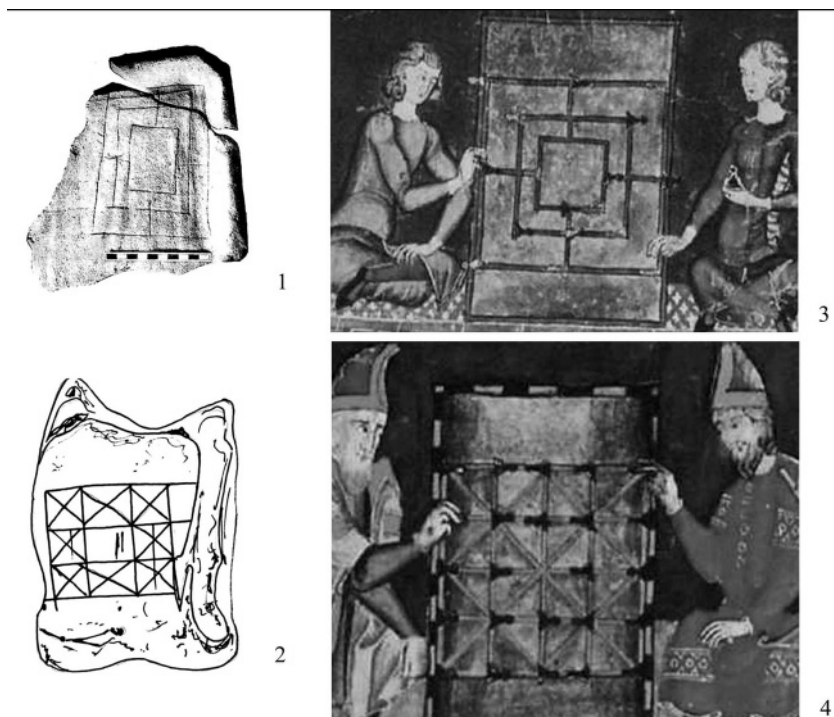

Рис. 5. Гра в «млин»: 1 – дошка з Таманського городища; 2 – астрагал із зображенням гральної дошки; 3, 4 – мініатюри з «Книги ігор» Альфонсо X

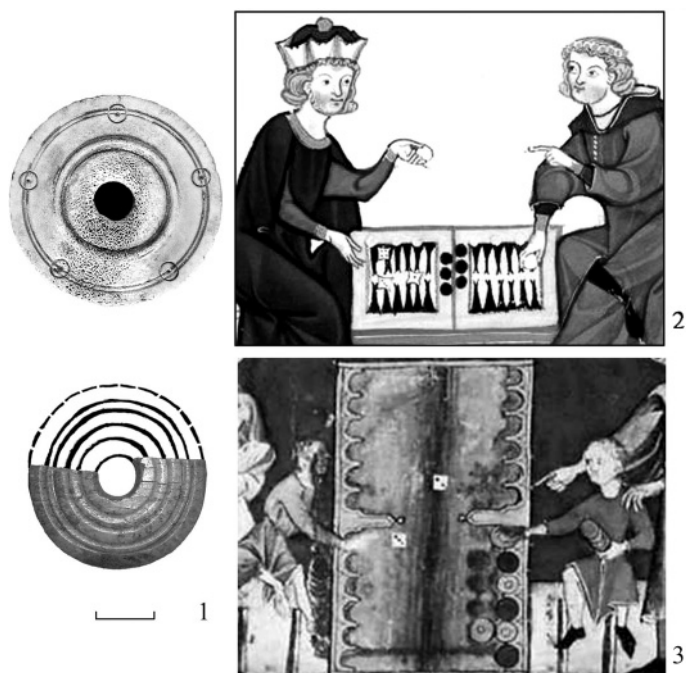

Рис. 6. Гра в нарди: 1 – фішки X–XI ст. з Києва; 2 – мініатюра з Манесьського кодексу; 3 – мініатюра з «Книги ігор» Альфонсо X

У музеї зберігаються дві кістяні фігурки X–XI ст. із Києва (рис. 6, 1) [69], схожі з сучасним приладдям для гри у «шашки». Проте шашки сучасного виду з'явилися пізніше. Принаймні, Альфонсо X про них не згадує. Фішки такої форми у Європі використовували для нард (рис. 6, 3). Ігри й ігрове приладдя часто зображу-

вали у середньовічних рукописах світського змісту. Так, у Манесьському кодексі (поч. XIV ст.), збірці поезії німецьких мінезингерів, є два зображення з грою – в шахи і в нарди (рис. 6, 2) [70]. На полотнах початку XVI ст. (картини Й. Босха «Сад земних насолод», П. Брейгеля «Триумф смерті») знаходимо зображення нард,

костей і карт, натомість ігри у шашки не зустрічаються.

Альфонсо Х наводить кілька варіантів нард (tablas), для яких не було уніфікованих правил: doze hermanos (дванадцять братів), emperador (імператор), todas tables (усі дошки) (безпосередній предок сучасних нард) та ін. Фішки, згідно з «Книгою ігор», обов'язково мали бути плоскими, тому що у деяких варіантах, наприклад doublet, їх ставили одна на одну у стовпчики, для чого опуклі були непридатні.

Найпопулярнішою грою середньовіччя були шахи. У музейній збірці є колекція фігурок XII–XIV ст. із м. Києва, м. Вишгорода та з с. Кічкас. Гру у шахи досліджено найкраще, тому немає потреби на ній зупинятися [71]. Додамо лише, що

на XIII ст. існувало кілька ігор у шахи, які відрізнялися за розмірами дошки, кількістю фігур та можливістю застосування гральних костей. Альфонсо Х засвідчує, що грати можна на дошці зі стороною у 12, 10, 8, 6 і 4 клітини. Найбільш популярна гра 8 клітинами, тому що не така повільна, як з 10 і більше, і не така швидка, як з 6 і менше. У разі використання костей кожний кидок визначає рухи певної фігури: 6 – короля як найбільш поважної фігури; 5 – ферзя; 4 – тури; 3 – коня; 2 – слона; 1 – пішки. У певних випадках у гри могли брати участь чотири гравці.

Таким чином, вивчення стародавніх ігор на території України за археологічними джерелами має значні перспективи і потребує подальшого дослідження.

- Хейзинга Й. Homo Ludens : Статті по історії культури / Й. Хейзинга. – М., 1997. – 416 с.
- Стрельник М. О. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України / М. О. Стрельник, М. А. Хомчик, С. А. Сорокіна // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 34–49.
- Громова В. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета / В. Громова // Труды комиссии по изучению четвертичного периода. – М.; Л. – Вып. IX. – 1950. – 107 с.
- Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья / Б. Г. Петерс. – М., 1986. – С. 80.
- Блаватская Т. В. Игральные кости из Пантикапея / Т. В. Блаватская // Listy Filologické. – VII (LXXXII). – 1959. – Eupomia III. – 2. – С. 70; Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси / Г. Ф. Корзухина // СА. – М., 1963. – № 4. – С. 101.
- Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян / Ф. Ф. Велишский. – Прага, 1878. – С. 256–257.
- Блаватская Т. В. Вказ. праця. – С. 69.
- Кислов Д. Вымирающие игры ушедшего детства. Часть II : Игральные кости – асик, ашички, альчики [Электронный ресурс] / Д. Кислов, А. Кудряшов. – Режим доступа : <http://www.ferghana.ru/article.php?id=4123> – Назва з екрана; Каримов Т. Древние игры Средней Азии заинтересовали Швейцарию [Электронный ресурс] / Т. Каримов. – Режим доступа : <http://narodru.religare.ru/smi4986.html> – Назва з екрана.
- Литвиненко Р. О. Похоронения культурного кола Бабинне з астрагалами / Р. О. Литвиненко // Древности. – Харьков, 2005. – С. 74–86.
- Цимиданов В. В. Знаки на астрагалах из срубных погребений Донетчины / В. В. Цимиданов // Музей XXI столетия. – Донецк, 1988. – С. 2–4.
- Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С. Н. Санжаров // СА. – 1988. – № 1. – С. 140–158, рис. 3.
- Бидзиля В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой Могилы / В. И. Бидзиля, Э. В. Яковенко // СА. – 1974. – № 1. – С. 148–159.
- Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозолевський. – К., 1988. – С. 47, 50–51, рис. 18–19, 44.
- Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринский. – СПб., 1887. – Т. 1. – С. 62.
- Евдокимов Г. Л. Отчет о раскопках курганов и поселения Краснознаменской новостроечной экспедицией в Херсонской обл. 1981 г. / Г. Л. Евдокимов, А. Г. Поруцкий, Я. П. Гершкович. – К., 1982. – НА ІА НАНУ.
- Высотская Т. Н. Усть-Альминское городище и некрополь / Т. Н. Высотская. – К., 1994. – С. 123; Сымонович Э. А. Население столицы позднекифского царства / Э. А. Сымонович. – К., 1983. – С. 91, табл. XXIX.
- Сергеева М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі / М. С. Сергеева // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 50–58; Сергеева М. С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ / М. С. Сергеева // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 101–104.
- Добровольський А. В. Селище з землянок : Лівий берег Дніпра в околицях с. Кічкас. 1928 // НА ІА НАНУ. – ф. 18 – № 7.
- Шовкопляс Г. М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві / Г. М. Шовкопляс // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип. 1. – С. 142; Кілієвич С. Р. Дослідження Старокиївської гори / С. Р. Кілієвич // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 28–39.
- Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // МИА. – М., 1949. – № 11. – С. 26, рис. 5; с. 44, рис. 16.
- Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.–Л., 1958. – С. 174–176, табл. XVIII, рис. 27.
- Флєрова В. Е. Резная кость Юго-востока Европы IX–XII века / В. Е. Флєрова. – СПб., 2001. – С. 110, рис. 55–58.
- Молодин В. И. Культурный комплекс Куйлю (Кучерла – 1; преемственность иррационального опыта) / В. И. Молодин, Н. С. Ефремова // Археология, этнография и антропология Евразии. – М., 2008. – № 1 (33). – С. 67–78, рис. 4.
- Heinevetter F. Würfel- und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien / F. Heinevetter. – Breslau, 1912 ; Nolé J. Südkleinasatische Losorakel in der römischen Kaiserzeit / J. Nolé // Antike Welt. – 1987 – 18, 3 – P. 41–49.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири : человек, общество. – Новосибирск, 1989. – С. 60, 68.
- Каруновская Л. Э. Представления алтайцев о вселенной: материалы к алтайскому шаманству / Л. Э. Каруновская // СЭ. – М., 1936. – № 4–5. – С. 162.
- Моруженко А. А. Раскопки в с. Чугуно-Крепинка Донецкой области в 1984 г. / А. А. Моруженко, С. Н. Санжаров, В. О. Посредников // НА ІА НАНУ. – ф. № 1984/84.
- Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. – В. 1–12. – М., 1978. – С. 74, табл. 34, 47.
- Багату колекцію фотографій костей античності і середньовіччя див.: Gallery of Ancient Dice [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://averweij.web.cern.ch/averweij/index.htm> – Назва з екрана. Не всі з форм, представлених на сайті, є костями, серед них зустрічаються тягарці.
- Клейн Л. С. Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом / Л. С. Клейн // Stratum plus. – 1997. – С. 47–66.

31. Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte / H. Müller-Karpe. – Band. 4, Bronzezeit. – München, 1980. – Т. 235, А3.
32. McIntosh J. R. The Ancient Indus Valley. New Perspective / J. R. McIntosh. – Santa-Barbara, 2008. – P. 291–292.
33. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года / В. А. Городцов // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174–340, табл. VI.
34. Клейн Л. С. Вказ. праця; Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut / E. Kaiser // Archäologie in Eurasien. – Band 14. – Mainz am Rhein, 2003. – S. 221–223, abb. 80.
35. Санжаров С. М. Вказ. праця. – С. 143, рис. 2, 10; Gold aus Kiew : Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums. – Wien, 1993. – S. 77, kat. № 4.
36. Ригведа. Мандалы IX–X / [сост. Т. Я. Елизаренкова]. – М. : Наука, 1999. – С. 156–157.
37. Наливкина М. А. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. / М. А. Наливкина. – К., 1940. – С. 197, табл. XLIV, 8.
38. Велишский Ф. Ф. Вказ. праця. – С. 256; Bíró M. T. The Bone Objects of the Roman Collection / M. T. Bíró // Catalogi Musei Nationalis Hungarici. – II. Series Archaeologica. – Budapest, 1994. – P. 61–63, fig. 37.
39. Papanikola-Bakirtzi D. Everyday Life in Byzantium / D. Papanikola-Bakirtzi. – Athens, 2002. – P. 210–211.
40. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. Магомедов. – Lublin, 2001. – С. 86, табл. 80, 14.
41. Арциховский А. В. Раскопки восточной части дворища в Новгороде / А. В. Арциховский // МИА. – М., 1949. – № 11. – С. 171, рис. 11ж.
42. Сергеева М. С. Вказ. праця. – С. 56.
43. Murray H. J. R. A history of board-games other than chess / H. J. R. Murray. – Oxford, 1952.
44. Rollefson G. O. A Neolithic Game Board from 'Ain Ghazal, Jordan / G. O. Rollefson // Bulletin of the American School of Oriental Research. – 1992. – P. 1–5.
45. Див: Sajjadi S. M. S. Excavations at Shahr-i Sokhta, Sistan, Iran [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.shahr-i-sokhta.ir> – Назва з екрана.
46. Iran Oldest Game, «Backgammon» [Электронный ресурс] // Persian Journal. – Jan 11, 2007. – Режим доступа : http://www.iranian.ws/iran_news/publish/article_20127.shtml – Назва з екрана.
47. Bell R. C. Board and Table Games from Many Civilizations / R. C. Bell. – London, 1979. – P. 23–24.
48. Van Binsbergen, W. M. J. Rethinking Africa's contribution to global cultural history: Lessons from a comparative historical analysis of mankala board-games and geomantic divination / W. M. J. Van Binsbergen // Talanta : Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society. – Vol. XXVIII–XXIX. – 1996–1997. – P. 221–254.
49. Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья / В. И. Балабина. – М., 1998. – С. 165–169.
50. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – Рис. 55.
51. Курінний П. П. Дослідження Білоградівського могильника / П. П. Курінний // Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження 1925 р. – К., 1926. – С. 74–80.
52. Ганина О. Д. Поселення скіфського часу біля с. Іване-Пусте / О. Д. Ганина // Археологія. – К., 1965. – Т. 19. – 106–117.
53. Алехова А. С. Древние городища Курского посеймья. Лесостепные культуры Скифского времени / А. С. Алехова // МИА. – М., 1962. – № 113. – С. 108; Радзієвська В. Є. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії / В. Є. Радзієвська // Археологія. – К., 1979. – С. 25.
54. Austin R. G. Greek Board Games / R. G. Austin // Antiquity. – 14, September, 1940. – P. 257–271.
55. Абак // Словарь античности. – М., 1989. – С. 7.
56. Симонович Э. А. Игрально-счётные жетоны на памятниках черняховской культуры / Э. А. Симонович // СА. – 1964. – № 3. – С. 308.
57. Любичев В. М. Погребение с римским импортом на могильнике Черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина) / В. М. Любичев // Ostrogotica. – Харьков, 2009. – С. 72–90.
58. Корзухина Г. Ф. Вказ. праця. – С. 85–102.
59. Сагайдак М. А. Новые находки древнерусских игровых фигурок из Киева / М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко, О. И. Вергун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Т. II. – Коростень, 2008.
60. Рыбаков Б. А. Вказ. праця. – С. 45.
61. Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной могилы / Т. А. Пушкина // Вестник Московского Университета. – Серия 8. История. – № 3. – М., 1984. – С. 86, рис. 1.
62. Каргер М. К. Вказ. праця. – С. 178.
63. Peterson N. N. Hnefatafl : An Experimental Reconstruction [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.treheima.ca/viking/tafl.htm> – Назва з екрана.
64. Факсимільне видання, див: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://games.rengeekcentral.com> – Назва з екрана.
65. Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б. А. Рыбаков // СА. – 1957. – № 1. – С. 84–112, рис. 5–11.
66. Berger F. From Circle and Square to the Image of the World: A Possible Interpretation for Some Petroglyphs of Merels Boards / F. Berger // Rock Art Research. – 2004. – Vol. 21, № 1. – P. 11–25.
67. Сергеева М. С. Вказ. праця. – Рис. 1, 21.
68. Рыбина Е. А. Шашки, «мельница», шахматы / Е. А. Рыбина // Археологія. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 110–114.
69. Шовкопляс Г. М. Найдавніші шашки і шахи з Кисва / Г. М. Шовкопляс // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 196–197, рис. 1, 8.
70. Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse). Факсимільне видання, див.: Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://diglit.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848> – Назва з екрана.
71. Шовкопляс А. М. Шахматная фигура из Кичкаса / А. М. Шовкопляс // Древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Днепропетровск, 1982. – С. 28–30; Линдер И. М. У истоков шахматной культуры / И. М. Линдер. – М., 1967; Линдер И. М. Шахматы на Руси / И. М. Линдер. – М., 1975.

M. Strelnik, S. Sorokina, M. Homchik

GAMES OF THE ANCIENT POPULATION OF THE UKRAINE

Different games played an important role in the everyday life of the ancient population on the territory of Ukraine. Archeologists discover different gaming instruments, such as, dice, knucklebones, gaming pieces and boards, which were used for gambling and board games. The article is illustrated with items from archaeological collection of the National Museum of History of Ukraine.

Keywords: board games, knucklebones, dice, game board.